

Смоляр О. В.,
здобувач Київського Національного університету культури і мистецтва

РОЛЬ МОНУМЕНТАЛЬНО-ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ДИЗАЙНУ ІНТЕР'ЄРІВ ГОТЕЛІВ УКРАЇНИ

У статті досліджується роль монументально-декоративного мистецтва в історичній періодизації дизайну інтер'єрів готелів України. Висвітлюються основні стильові ознаки розвитку готелів, в яких формується творчий поетапний рівень монументально-декоративного мистецтва. Розвиток готельної індустрії України, який ще з давніх-давен ніс собою мистецький підхід щодо навантаження мистецтвом інтер'єрів, до цього часу має безмежний вплив та свідчить про мистецтва, а зокрема монументальне, що воно невід'ємне від архітектури та захоплює світ XXI ст.

Ключові слова: монументально-декоративне мистецтво, готелі України, засоби художньої виразності, стильові ознаки.

В статье исследуется роль монументально-декоративного искусства в исторической периодизации дизайна интерьеров гостиниц Украины. Освещаются основные стилевые признаки развития гостиниц, в которых формируется творческий поэтапный уровень монументально-декоративного искусства. Развитие гостиничной индустрии Украины, которое еще с далекого прошлого несло собой художественный подход относительно нагрузки искусством интерьеров, до сих пор имеет безграничное влияние и свидетельствует об искусствах, а в частности монументальном, что оно неотъемлемо от архитектуры и захватывает мир XXI в.

Ключевые слова: монументально-декоративное искусство, гостиницы Украины, средства художественной выразительности, стилевые признаки.

The article examines the role of monumental and decorative art in the historical research of the ukrainian hotels interior design periodization. Also highlights the main stylistic features of hotel development, in which creative phased level of monumental and decorative art is forming. Development of the hotel industry in Ukraine, which has carried an artistic approach to the interiors from distant past, and still has boundless influence, testifies about the arts(monumental in particular) that it is inseparable from architecture and covers the world of the XXI century.

Key words: monument and decorate art, hotels of Ukraine, facilities artistic expressiveness, style signs.

Однією з важливих проблем є визначення ролі монументально-декоративного мистецтва при формуванні дизайну інтер'єрів готелів України. Особливим завданням на сьогодні є підняття рівня тих готелів, які залишилися ще за часів СРСР в Україні та мають рейтинг дві-три зірочки за послугами та обладнанням. Їхня екстер'єрна та

інтер'єрна подача зараз бажає кращого, даючи поштовх до відновлення з інноваційними підходами реставрації та будівництва нових об'єктів.

Варто зазначити, що сучасне українське монументально-декоративне мистецтво в дизайнерських проектних роботах займає високий рівень і є невід'ємним у прокладанні новітнього творчого шляху для українських дизайнерів ХХІ ст.

У зв'язку з тим, що набуває новітнього розвитку використання монументально-декоративного мистецтва в інтер'єрах громадських будівель України, а саме готельного спрямування, безумовно актуальним є вивчення його засобів у побудові інтер'єрів, здатних підвищити їх рівень комфортності та позитивно впливати на приїзджих та місцевих відвідувачів українських готелів.

Теоретичні аспекти періодизації розвитку монументально-декоративного мистецтва в дизайні інтер'єрів готелів України розглядалися в працях І.Ю. Афанасьєва, І.М. Мініч, Г.Б. Муніна, Г.Я. Скляренко, Г.Я. Скрипника, Л.М. Устименко, В.К. Федорченко, Л.М. Худолія.

На даний момент роль монументально-декоративного мистецтва в інтер'єрах готелів вивчається переважно мистецтвознавцями, такими як Т.В. Кара-Васильєва, З.А. Чегусова, Г.Є. Жоголь, Н.Д. Манучарова, Н.О. Саєнко та істориками мистецтва, наприклад, Т.В. Скібицька, Христина Катрасис та ін. Але дослідження не є достатньо поглибленим для охоплення широкої сфери монументально-декоративного мистецтва в дизайні інтер'єрів готелів України. Необхідні сучасні деталізовані дослідження, які визначали б поетапний вплив засобів монументально-декоративного мистецтва на дизайн внутрішнього середовища готелів.

Метою статті є вивчення та дослідження роль монументально-декоративного мистецтва в історичній періодизації дизайну інтер'єрів готелів України.

Стильова та композиційна організація засобами художньої виразності в інтер'єрах є потужним впливом сприйняття оточуючого середовища. Наповнення громадських будівель, а саме готелів України, є безумовно важливим чинником створення неординарного дизайну інтер'єрів за допомогою мистецьких підходів. Одним з них є монументально-декоративне мистецтво, яке відіграло свою роль ще за часів перших готелів України.

Перші готелі в Україні виникли в XII–XIII ст. у період Київської Русі. Запровадив первинні готельні кімнати, які називали заїжджими дворами, Володимир Мономах. З розвитком поштового сполучення у XV ст. такі двори створювали біля поштових станцій. У великих містах почали виникати гостинні двори. Вони вирізнялися вищим комфортом порівняно із заїжджими дворами, їхніми послугами користувались, в основному, купці, державні службовці, які мали умови для проведення комерційних операцій – у структурі виокремлювались крамниці, торгові ряди, складські приміщення. Гостинні двори були небагаточисельними, але вирізнялись значними розмірами, ізольованістю та самобутністю, зокрема щодо розселення іноземців за національною ознакою.

Сторічний досвід східнослов'янських племен у сфері дерев'яної архітектури і спорудження укріплених поселень, жител, святилищ, їх високорозвинені ремісничі навички і традиції художньої творчості були засвоєні мистецтвом Київської Русі. В швидкому рішенні складних ідейно-художніх завдань, які виникали у процесі встановлення феодалних стосунків, величезну роль зіграли віяння, що йшли з-за

кордону (з Візантії, балканських і скандинавських країн, Закавказзя і Близького Сходу) з розвитком торговельних і політичних зв'язків. У відносно короткий період розквіту Київської Русі староруські майстри освоїли нові для них прийоми кам'яної архітектури, мистецтво мозаїки, фрески, іконопису, книжкової мініатюри.

Готельні кімнати заїздних дворів прикрашали композиційними варіаціями мистецтва різнобарвної мозаїки, фресок та текстилю, які були головним акцентуванням стін інтер'єру. Такі засоби художньої виразності належать до сфери монументально-декоративного мистецтва Київської Русі. Що торкається бідніших верств населення, то на чумацьких і торгових шляхах України послуги гостинності надавали корчми. Вони торгували хмільними напоями, були місцем зупинки для подорожніх, а також розваг. Корчми в окремих регіонах називали також "шинки", "корчми-заїзди". Найчастіше корчма складалась із двох чітко розділених частин — приміщення для харчування та ночівлі. У першому виокремлювались два приміщення: шинок з прилавками, один або декілька масивних столів, де відвідувачі могли відпочивати і розважатись. Інтер'єрне композиційне забарвлення створювалося за допомогою настінних розписів, які мали вигляд українських орнаментів та полиць на стінах з глиняним посудом, розписаним та виставленим на них.

“Суспільні процеси Середньовіччя, характерні для Європи, не могли не позначитись на території України, яка характеризувалась подібними релігійними тенденціями. Паломництво до відомих релігійних центрів Близького Сходу, а також сформовані у Середні віки центри паломництва в Україні, насамперед Києво-Печерська та Почаївська лаври, вплинули на розвиток сфери гостинності. Паломникам в Україні приділялась особлива увага: вони користувались пошаною, було за честь прийняти прочан на ночівлю та нагодувати, а біля великих центрів паломництва — монастирів і храмів — вони завжди знаходили притулок у звичайному або спеціалізованому житловому приміщенні — церковному гостинному дворі. Митрополит Є. Волховитинов, описуючи Києво-Печерську лавру, зазначав: “За південною огорожею-стіною, через дорогу, знаходиться лаврський готель для притулку усім дорожнім, особливо бідним богомольцям, що існує на цьому місці ще з часів преподобного Феодосія (XVII ст.). У 1829 та 1830 рр. замість дерев'яного готелю спорудили кам'яний у два яруси під залізним дахом з кухнею поблизу нього...” [3; 143].

Подальший етап, який охоплює монументально-декоративне мистецтво, — це період українського бароко. У той час XVII–XVIII ст. Київ був одним з головних торговельних центрів Східної Європи, де перетиналися торговельні шляхи зі сходу на захід. Для потреб заїздних купців у місті створювали спеціальні гостинні двори. Притулком для мандрівників слугувала корчма, де мандрівники могли розміститися та поїсти. При монастирях також існували осередки для ночівлі мандрівників.

У другій половині XVII ст. на території Чортомлицької Січі — адміністративного і військового центру запорізького козацтва був створений “Грецький будинок” — перший засіб розміщення для іноземних послів і купців.

Готелі того часу мали доволі цікаві мистецькі засоби в інтер'єрах. Щодо монументально-декоративного мистецтва, то воно проявлялося через великі настінні розписи, ліпнину, коштовний посуд та ткацтво в вигляді гобеленів. Для інтер'єрів корчми застосовувалися доволі скромніші композиційні засоби, хоча вони також мали свій вплив у мистецтві та виражалися, як настінні орнаменти та прикрашання вишитим текстилем стін.

Поштовхом розбудови готелів було відкриття у 1889 р. регулярного залізничного сполучення, що зумовлює збільшення кількості подорожуючих, котрі прибували до Києва. Перед тим у місті помітно вирізнявся "Зелений готель", побудований у 1803–1805 рр., що належав Києво-Печерській лаврі й був найвідомішим у 50-х рр. ХІХ ст. (сьогодні житловий будинок на вул. Московській, 30). Він складався з одного чотириповерхового і трьох двоповерхових корпусів, розташованих поза межами монастиря у Гостинно-лаврському провулку на місці "страннопріімніци" для бідних, заснованої ще преподобним Феодосієм [5; 40].

Відомий архітектор Андрій Меленський звів двоповерхову будову з нижнім кам'яним і верхнім дерев'яним поверхами. Лавра призначила його для здачі в оренду. Протягом декількох десятиліть будинок використовували як приміщення корчми і невеликого готелю. З урахуванням того що поблизу Московської вулиці в ті часи розміщувалися головні адміністративні установи, а готелі в місті були без винятку, цей готель виявився досить популярним серед спроможних відвідувачів міста. Його інтер'єр покривали кахельні печі, пофарбовані в зелений колір. Зеленим був і дах будинку. Саме не тому заклад став відомий як "Зелена корчма" або "Зелений готель".

Цей період українського класицизму можна відмітити як впровадження нових засобів монументально-декоративного мистецтва в інтер'єри готелів. Воно відображалось через ліпнину, монументальні скульптури та рельєфні настінні композиції.

Згідно з архівними даними, на 1824 р. в місті було 10 корчм, 2 ресторації, 1 харчевня, 1 кав'ярня і лише два готелі: на Печерську ("Зелений готель") і на Подолі.

В середині позаминулого століття стародавній Київ рішуче зробив крок за свої одвічні межі. Центр міста поступово перемістився на Хрещатик. Саме на початку Хрещатику в 1851 р. архітектор Олександр Беретті звів за замовленням заможної української сім'ї Гудим-Левковичей чи не перший київський готель європейського зразка. Йому і назву дали відповідну: "Європейський". При готелі був влаштований ресторан, який аж до початку ХХ ст. вважався кращим у місті.

На Хрещатику відкривалися й інші респектабельні готельні заклади. Готель "Гранд" – один з найрозкішніших у місті – відкрито 1893 р. Він мав 48 номерів, ресторан, оригінальну архітектуру, інтер'єр виконано в необароковому стилі.

З-поміж львівських готелів, які вирізнялись комфортом на тлі готельних підприємств міста, – "Народна гостинниця" (1906), заснована відомим культурним діячем, архітектором В. Нагірним, "Європейський" – один з найдавніших у Києві, відкритий 1804 р., а також "Краківський", "Французький", "Центральний".

Характеризуючи період українського модерну в готельних інтер'єрах України, варто підкреслити цей короткий, але яскравий етап розвитку монументально-декоративного мистецтва. Дизайн інтер'єрів охоплюють вишукані та оригінальні засоби: ліпнина, розпис, різьба по дереву, вітражі скульптури та ковані елементи. Захоплююче видовище та розкішність надає ексклюзивності та вагомості таких творів мистецтва, як монументальність у стилі модерн.

"Специфіка монументально-декоративного мистецтва полягає в тому, що воно покликане бути своєрідним літописом свого часу, так само, як архітектура, звернене до найбільш загальних, значним ідеям своєї епохи, орієнтовано на віддзеркалення ідеалів суспільства.

...Ця багатозначність, поліфункціональність монументально-декоративного мистецтва обумовлює багатоаспектність його вивчення" [2].

У ХІХ ст. помітний поділ закладів на категорії щодо рівня та ціни послуг. Окрім розкішних готелів, діяла мережа закладів гостинності, зорієнтована на осіб різного матеріального статусу.

“В період між Першою і Другою світовими війнами у розвитку готельної сфери відбулися суттєві зміни. У межах Радянської України здійснювалась націоналізація готельних підприємств. Відтак сформувалась єдина державна система управління готельним господарством. Відсутність досвіду управління зумовила стихійний характер її розвитку, постійну зміну організаційних центрів управління. Несприятливими для готельного господарства були складні соціально-побутові умови, які спричинили зменшення готельних підприємств за рахунок їхнього перепрофілювання у житлові будівлі та приміщення різних організацій. Лише у другій половині 30-х років ХХ ст. ситуація почала змінюватися. У великих містах споруджували нові й передавали у використання за призначенням окремі готелі. Так, у Києві було передано у використання 10 готелів зі загальним номерним фондом 649 номерів (“Франсуа”, “Ермітаж”, “Червоний Київ”, “Імперіаль”, “Інтернаціональ”, “Гранд-Готель”, “Пегас”). У 1937 р., згідно з програмою “Про генеральний план реконструкції столиці України”, збудовано готель “Москва” [5; 65].

Найкращим у Києві в кінці ХІХ ст. вважався готель “Континенталь” – зразок урочистої забудови, що виникла поблизу Хрещатика на місці колишньої садиби професора медицини Федора Меринга. Чотириповерховий корпус на Миколаївській, 5 (тепер вулиця Архітектора Городецького).

Усередині будівлі налічувалося сто номерів, велика ресторанна зала, зимовий сад, розкішні кабінети, більярди, загальний салон в два світла з чотирма читальнями, два електричні ліфти – пасажирський і багажний, комори для зберігання багажу і дорогі речей, ванні кімнати і літній сад з фонтаном, що освітлюється.

Готель “Ермітаж” на Фундуклеївській, 26 (тепер вул. Богдана Хмельницького) міг похвалитися близькістю до театрів. Недаремно саме тут зупинялися, які прибули для участі в літературному вечорі в приміщенні Київської опери, відомі поети Андрій Білий і Олександр Блок. Маленький загишений готель “Древня Русь” на розі вулиць Володимирської і Софійської заманювала не лише видом з вікон на Святу Софію, але і рестораном з різноманітною кухнею.

У період “хрущівської відлиги” в СРСР спостерігалось поживлення туризму, міжнародних зв’язків. Зростаючі обсяги туризму сприяли розширенню туристичної інфраструктури – будівництву нових готелів, мотелів, кемпінгів. Так, у Києві 1964 р. споруджено найкращий на цей час готель “Дніпро”, біля міста – на Житомирській трасі – 1965 р. відкрито мотель-кемпінг “Пролісок” тощо. Для потреб міжнародного туризму, розвиток якого відновлює акціонерне товариство “Інтурист”, у великих містах СРСР 1972 р. споруджено 40 туристичних об’єктів і передано значну кількість функціональних готелів: у Києві – “Ермітаж” (сьогодні “Інтурист”), Львові – “Жорж”, Одесі – “Красная”, Ялті – “Ореанда” й “Таврида”, побудовані наприкінці ХІХ ст.

Дуже хочеться згадати про відкриття Готелю “Україна” (колишня “Москва”) сталося це 28 вересня 1961 року. Перша в Києві висотна споруда була побудована за проектом авторського колективу архітекторів А.В. Добровольського (керівник), Б.І. Приймака, В.А. Созанського, А.М. Милецького, А.Я. Косенка; інженерів-конструкторів О.М. Печенова і Л.Е. Линовича.

Готель був побудований у центральній частині Києва і розташований на історичній території, здавна відомій як Івановський шлях. Вулиця була прокладена в ХІХ ст. і спочатку вона дістала назву Івановська, потім – Бегічевская, на честь генерала Бегичева, у якого була тут величезна по площі садиба.

У 1912 р. на цьому місці стояв перший в одноповерховому Києві висотний будинок. На власній земельній ділянці відомий київський будівельний підрядчик Лев Борисович Гінзбург побудував 11-поверховий будинок, який відразу ж дістав серед киян назву “Хмарочос Гінзбурга”. У цьому прибутковому будинку розмістилися 94 великих квартири і магазини на першому поверсі. В глибині ділянки стояла двоповерхова резиденція самого Льва Борисовича. Особняк і “хмарочос” не збереглися. Разом з усією центральною частиною міста вони були зруйновані у вересні 1941 р. під час Другої світової війни. Цікавим є те, що перейменували назву на готель “Україна” в 2001 році. З того часу це став 4-зірковий готель, що має вишукані інтер'єрні рішення в різних стилістиках. Мистецтво в номерах різними засобами дивує та надихає відвідувачів на піднесення та елітність.

Готелі України в радянський період мали більше захоплення до композиційної привабливості екстер'єрів, які підкреслювалися монументальним мистецтвом фасадів. Інтер'єри наповнювалися більш стриманіше, але високосплатчувані номери мали собою мистецьке навантаження настінного розпису, монументального живопису, рельєфного монументального декору, мозаїки, вітражів та текстилю в вигляді батику. Дизайн інтер'єрів був строгий, але вирізнявся своїми особливостями того періоду. Створювалися сюжетні тематичні композиції, що на той час було властивим для всіх великих громадських закладів СРСР.

Стрімкий розвиток міжнародного туризму в 70-х рр. ХХ ст. дає змогу розширити його матеріально-технічну базу. Збудовано нові готелі мережі підприємств міжнародного туризму “Інтурист”: у Києві – “Либідь” і “Братислава”, Харкові – “Інтурист”, “Мир”, мотель “Дружба”, Львові – “Дністер”, Ужгороді – “Закарпаття”, Одесі – “Чорне море”, Запоріжжі – “Запоріжжя”, Полтаві – мотель “Інтурист” та ін. Загальний готельний фонд “Інтуриста” в Україні на початку 80-х років становив 10 096 місць [4; 88].

Пострадянський період, який охоплює 90-ті рр., має складний етап у розвитку новітніх тенденцій та мистецьких пошуків в сфері навколишнього середовища міст України. Цей етап був продовженням існуючих готельних споруд, які будувалися за часів СРСР та раніше. Кризове економічне становище не дає гармонійно розвиватися в сфері мистецького смаку, тому більшість готелів залишаються в тому стані як і раніше, деякі реконструюються. Важкі часи відбиваються на готельній індустрії країни, падає рейтинг готельності, що помічається на новітніх пропозиціях щодо дизайну інтер'єрів готелів.

Такі готелі, як “Мир”, “Славутич”, “Голосіївський”, “Салют” та багато ін. вже не мають такого захоплення відвідувачами, як за часів СРСР. Мистецькі пропозиції проявляються в дизайні інтер'єрів, але доволі економічно та обмежено. Щодо монументально-декоративного мистецтва в інтер'єрах, то воно виражається, здебільшого, в розписах, мозаїці та рельєфі та не перестає дивувати та викликати захоплення до художників, архітекторів, дизайнерів.

“Розвиток українського монументально-декоративного мистецтва в другій половині ХХ ст., можна зазначити, що його шлях був найтісніше пов’язаний із суспільним життям країни, який відбивав загальні зміни в естетичних уявленнях та художній свідомості. І хоча його ідейні навантаження та пріоритетне місце в художній культурі відійшли в минуле разом з ідеологічними завданнями мистецтва, його художній досвід та багато значних творів, що залишилися у спадок від попередньої доби, складають важливу сторінку історії українського мистецтва” [1].

Готельне будівництво та реконструкції старих будівель піднялося в своєму творчому підході тільки з 2000-х р., розвиваючись в архітектурному, дизайнерському та мистецькому спрямуванні. Можна сказати, що період нових інновацій та поглиблене введення в дизайнерську справу розширило спектр мистецьких підходів та виявлення сучасних особливостей та принципів того періоду. Монументальне мистецтво в інтер’єрах відіграє роль ексклюзивних елементів, виявляючи композиційні категорії в своїй функціональній, конструктивній, колористичній моделях побудови сучасного дизайну інтер’єру. Різноманітність текстилю, вишуканість вітражного мистецтва, рельєфний акцентуючий декор, створення інтер’єрних ілюзій шляхом розпису стін, композицій освітлювальними елементами на стінах дає змогу бачити яскравість мистецтва ХХ ст. та втілювати неймовірні ідеї через екологічні матеріали, що є невід’ємним для здорового проживання в готелях України. Одним з таких готелів є “Одеса”, розташований в м. Одеса та демонструє приклад сучасної готельної індустрії не тільки України, але й за кордоном в цілому.

На основі аналізу визначення ролі монументально-декоративного мистецтва в історичній періодизації дизайну інтер’єрів готелів України, визначено вплив засобів художньої виразності на стильові ознаки різних періодів.

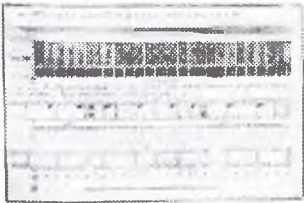

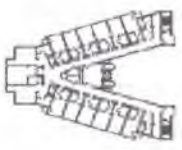
Встановлені чіткі обмеження засобів монументально-декоративного мистецтва, які активно впливають на формування дизайну інтер’єрів готелів. На основі дослідження можна визначити такі основні періоди:

1. Київська Русь – засобами монументально-декоративного мистецтва є мозаїка, фрески, текстиль, розпис та посуд;
2. Українське бароко: настінний розпис, ліпнина, коштовний посуд на полицях, гобелени;
3. Український класицизм: ліпнина, монументальні скульптури, настінний рельєф;
4. Український модерн: ліпнина, розпис, різьба по дереву, вітражі, скульптури монументальні та ковані елементи;
5. Радянський період: монументальний живопис, рельєфний декор, вітражі, мозаїка, текстиль;
6. Пострадянський період: плитка, мозаїка, настінний рельєф, текстиль, вітражі, створення інтер’єрних ілюзій шляхом розпису стін.

Проведений історичний аналіз формування інтер’єрів готелів України дозволить розробити рекомендації їх застосування сьогодні. Дасть змогу чітко орієнтуватися в стилях та дизайнерському проектуванні, що на сьогодні є безумовно вагомим у сфері мистецьких інноваційних рішень.

РОЛЬ МОНУМЕНТАЛЬНО-ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ДИЗАЙНУ ІНТЕР'ЄРІВ ГОТЕЛІВ УКРАЇНИ

ЕТАПИ ВИКОРИСТАННЯ МОНУМЕНТАЛЬНО-ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА В ДИЗАЙНІ ІНТЕР'ЄРІВ ГОТЕЛІВ УКРАЇНИ

№ /№	Етап розвитку	Приклад готелю	Засоби монументально-декоративного мистецтва
1.	Київська Русь XII-XIII ст.	 <i>План та фасад заїздного двора</i>	<ul style="list-style-type: none"> - мозаїка; - фрески; - текстиль; - розпис; - посуд.
2.	Українське бароко XVII-XVIII ст.	 <i>План корчми з кімнатами для почіалі</i>	<ul style="list-style-type: none"> - настінний розпис; - ліпнина; - коштовний посуд; - гобелени.
3.	Український класицизм кінець XVIII ст.	 <i>Києво-Печерська лавра, тут був побудований "Зелений готель"</i>	<ul style="list-style-type: none"> - ліпнина; - монументальні скульптури; - настінний рельєф.
4.	Український модерн 1903-1941 рр.	 <i>Гостиниця "Свободна" в Києві</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розпис; - ліпнина; - різьба по дереву; - вітражі; - ковані елементи; - скульптури.
5.	Радянський період 1940-1980 роки	 <i>Готель "Салют" - Київ</i>	<ul style="list-style-type: none"> - монументальний живопис; - ліпнина; - рельєфний декор; - вітражі.
6.	Пострадянський період 1990-початок 2000-их років	 <i>Готель "Одеса" - Одеса</i>	<ul style="list-style-type: none"> - настінний рельєф; - плитка, мозаїка; - текстиль; - вітражі; - розпис стін.

Література:

1. Історія українського мистецтва: в 5 т. / НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник, наук. Ред. Т. Кара-Васильєва. – К., 2007 – Т. 5: Мистецтво ХХ століття. – 1048 с. 2. Скляренко Г. Я. Монументально-декоративное искусство в общественных зданиях Украины 1970-х годов (к проблеме архитектурно-художественного ансамбля в городской среде): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.04 “Изобразительное искусство” / Г. Я. Скляренко. – К., 1984. – 211 с. 3. Устименко Л. М. Історія туризму: навч. посіб. / Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєв. – К.: Альтер-прес, 2005. – 285 с. 4. Федорченко В. К. Готельне господарство: основні показники, оцінка якості послуг / В. К. Федорченко, І. М. Мініч. – К.: Логос, 1999. – 71 с. 5. Худолій Л. М. Управління якістю як один із головних важелів конкурентноздатності готелю. Формування ринкових відносин в Україні / Зб. наук. праць – №17 / Л. М. Худолій, Г. Б. Мунін. – К., 2002. – 86 с.